

Əməkdar elm xadimi, t.e.d. prof. Əkrəm Zeynalov

(əvvəli ötən sayımızda)

İl Yekaterina İran və yenidən Küçük Qaynarça sülhü bağlamış Türkiyə ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəmədiyini bahana edərək, bu işin mümkün olmadığını bildirdi. Əksinə, Rusiya dövləti gah II İraklinin, gah İbrahim xanın, gah da Dağıstan feodalının əli ilə tez-tez Quba xanlığına arxadan zərbələr vururdu. Quba xanlığının təmsilində Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti yarandığı vaxt Qarabağ xanı İbrahim xan gürcü çarı II İraklinin hiyləsinə uymasaydı, 1779/80-ci illərdə İbrahim xan Fətəli xanın birləşmək təklifini düzgün başa düşsəydi və onlar razılığa gəlsəydilər yaqın ki, bu gün Qarabağın, Zəngəzurun və Borçalının acı ağrılarını çəkməzdik.

Fətəli xan 1778/81-ci illərdə üç dəfə Qarabağ xanlığına qarşı qoşun yeri, hətta Ağdamı və Əsgəran qalası da daxil olmaqla bütün aralıq Qarabağı tutsa da, arxası Şərqi Gürcüstana bağlı olan Qarabağ xanlığını təbə etmək cəhdi baş tutmadı. Fətəli xan dəfələrlə Azərbaycan torpaqlarını Şərqi Gürcüstana çarı II İraklinin təvəzüzündən qoruyub, gürcü hökmdarına rəsmi məktub göndərərək, onun Azərbaycan xanlığının işinə qarışmamasını tələb edirdi. 1787-ci ildə Quba xanlığı ilə sülh müqaviləsi bağlayan II İrakli ümumi düşməne qarşı mübarizədə Fətəli xana birgə olacağını bildirmişdi...

XVIII əsrin 80-ci illərində Ağa Məhəmməd şah Qacarın niyyətlərindən ehtiyat edən bir çox Azərbaycan xanı Fətəli xanın himayəsinə keçmək istəyirdi. Möhkəm dövlət hakimiyyətinin yaradılması üçün Fətəli xanın gördüyü tədbirlərin xırda və orta feodallar, tacirlər, sənətkarlar, habelə müharibələrə nifrət bəsləyən oturaq kəndlilər rəğbətə qarşılayırdılar. Təbriz, Ərdəbil, Gəncə əhalisi, Quba xanlığının himayəsinə sığınmaq arzusunu bildirdi. O zaman Azərbaycanda olmuş rus məmurlarından biri yazdı: "Mən Gilan vilayətindən, Ərdəbil, Təbriz, Gəncə, İrəvan şəhərlərindən hədiyyələrlə Dərbənd-Fətəli xanın yanına gəlmiş üç nəfər adlı-sanlı taciri gördüm. Onlar öz xanlıqlarından gizli, yerli əhali adından Fətəli xandan həmin yerləri öz hakimiyyəti altına almağı xahiş etdilər, onlar vəd edirdilər ki, yürüş zamanı ona heç bir müqavimət göstərməyəcək". 1784-cü ildə Fətəli xan Ərdəbili və Meşkini tutdu. Quba xanlığının ərazisi daha da genişləndi, nüfuzu daha da artdı. Lakin bu, II Yekaterinanı narahat etdi və o, Fətəli xana öz narazılığını bildirdi. Onun təkidli ilə Fətəli xan Ərdəbil xanlığından geri çəkildi.

Öz istiqbalını saxlamağa çalışdığı yerli iri feodal hakimlər də Fətəli xanın siyasətinə mənfi münasibət bəsləyir və Azərbaycan torpaqlarının bir xanın hakimiyyəti altında olmasına müqavimət göstərdilər. Buna baxmayaraq, nəhayət, Fətəli xan hakimiyyətdə olduğu

le, Dərbənddən başlayaraq bütün Azərbaycan torpaqlarını bir dövlət halında birləşdirən Fətəli xan hərbi qüvvə, ticarət və iqtisadi əhəmiyyət baxımından çox uğurlar qazanmış, ölkədə əmin-amanlıq yarada bilmişdi.

Bundan sonra o, Cənubi Azərbaycan xalqını da həmişəlik əsarətdən qurtarıb öz himayəsinə götürmək üçün yollar arayırdı. 30 ildən çox Azərbaycan müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparən Fətəli xan yeganə qüvvə idi ki, hamı

İran üçün – şimal Azərbaycanın, sonra isə bütün Qafqazın istilasını yerli xanlar üçün – güclü şəxsiyyətlərdən qurtulmaq və onun yerini tutmaq imkanı.

1789-cu ilin əvvəllərində Fətəli xanın təklifi ilə Şəmkirdə gürcü çarı II İrakli ilə görüş keçirilir. Quba xanlığı tərəfindən Gəncə və Şəki xanlarının da iştirak etdiyi bu görüşdə bir sıra mühüm siyasi və strateji məsələlər müzakirə olunur. Fətəli xan İrakliyə Şəmkirdəli mahalının həmişəlik Gəncə xanlığına qatılmasına razılıq alır.

Şəmkirdə Şərqi Gürcüstana çarı II İrakli ilə danışıqlardan sonra təşkil olunmuş naharda Fətəli xanı zəhərləyirlər.

muzeyinə vermişdir. Hazırda həmin baş daşı muzeyin qiymətli eksponatlarından, tariximizin səhifələrindən biri kimi qorunub saxlanılır.

1999-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakının ən böyük məscidi olan Bibiheybət məscidi bərpa olunub yenidən öz əvvəlki görkəmini aldı. Orada vaxtı ilə dəfn edilmiş müqəddəs adamların qəbirləri və digər görünülər bərpa olundu. Lakin nədənsə, 31 il Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda həyatını qurban vermiş Fətəli xanın məscidin heyətindəki qəbrinin bərpası unuduldu, çox təəssüf ki, Çox istərdik ki, görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının milli iftixarı Fətəli xanın xatirəsi əziz tutul-

baycanda rus məsələsinə qaldıra bilmədi. Yaxud Fətəli xanın dağ yehudilərini Quba xanlığında yerləşdirib müdafiə etməsi öz müsbət bəhrələrini verməkdədir. 1990-cı ilin yanvarında Qubada yaşayan yehudilər vəsait toplamış və qan vermişdilər. Öz nəsihətlərində Fətəli xan tələb edirdi ki, yehudiləri müdafiə edin, vaxt gələcək ki, bunun bəhrəsini görə bilərsiniz. Bu gün məhz Azərbaycana gələn beynəlxalq yehudi təşkilatları və icmalarının nümayəndələri, ABŞ-in yehudi kongresmenləri Fətəli xanın adının işığına Azərbaycana hər sahədə öz kömək və dəstəklərini əsirgəməyirlər.

Sonda onu da qeyd etmək istərdik ki, Quba xanlığının tarixinə, xüsusilə Fə-

Fətəli Xan Qubalı - 285 və ya vahid Azərbaycan uğrunda mübarizə

onunla hesablaşır və təbə olurdu. Öz siyasi bacarığı və millətsevərliyi ilə o, digər xanlardan fərqlənirdi. Təbii ki, belə bir şəxsiyyətin düşmənləri də çox idi. XVIII əsrin 80-ci illərində Fətəli xanın hakimiyyəti o qədər möhkəmlənmişdi ki, gürcü çarı, rus imperatoru və İran şahı onunla hesablaşmağa məcbur idilər. Hər üç dövlət başçısı "ağzularının içində" bu cür dövlət yaranması, bu dövlətə Fətəli xan kimi bacarıqlı siyasətçinin və sərkərdənin başçılıq etməsi ilə heç cürə razılığa bilmirdilər.

Fətəli xanın siyasi bacarığına, gücünə və uzaqgörən siyasətinə yaxşı bələd olan Rusiya, İran, Gürcüstana və yerli xanlar onu aradan götürmək üçün plan hazırlamışdılar. Planda hər üç düşmən dövlət üçün Fətəli xanın siyasi

Zəhər dərhal yox, təcridcən qana yeridiyindən (xəyanət planında belə nəzərdə tutulmuşdu) bir neçə gündən sonra Qubaya yola düşən Fətəli xan yolda xəstələnir və Bakıda yaşayan bacısı Xədicə Bikənin (Bakı xanı Hacı Məlik Məhəmməd xanın arvadı) yanına gəlir. 1789-cu il martın 23-də görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat, strateq, vahid Azərbaycan uğrunda mübarizə aparən sərkərdənin vətən torpaqlarının birliyi uğrunda döyünən ürəyi dayanır. Bakıda vəfat etmiş Fətəli xanı böyük hörmət və ehtiramla müqəddəs Bibiheybət ziyarətgahı yanında olan qəbiristanlıqda dəfn etdilər.

1936-cı ildə Bibiheybət məscidi, bu müqəddəs ocaq sovet rejimi tərəfindən məhv edilərkən, Fətəli xan və məscidin

sun və onun qəbri bərpa olunsun. Quba şəhərində, onun doğma vətəninə ona möhtəşəm abidə ucaldınsın, heykəli qoyulsun.

Fətəli xanın ölümü (o, ancaq 53 il yaşaya bilməmişdi), Azərbaycanın siyasi həyatından getməsi xalqımız üçün böyük itki idi. Onun ölümü ilə millətimizin faciəsi başladı və yolunu heç kim davam etdirə bilmədi. Şah İsmayıl Xətəinin oğlanları kimi, onun da oğlanları - Əhməd xan (h.d. 1789-91) və Şeyxəli xan (h.d. 1791-1810) atalarını layiqincə əzəz edə bilmədilər. Quba xanlığı tədricən öz əraziləri üzərində hakimiyyətini itirdi. Dərbənd, Şəki, Bakı, Şirvan, Talış və Gəncə xanlıqları Quba xanlığının asılılığından çıxdılar. Azərbaycan yenidən xırda xanlıqlara parçalandı. Rusiya və İran bundan istifadə edərək, Türkmənçay müqaviləsi ilə (1828-ci il, 10 fevral) Azərbaycanı Araz çayı ilə iki yerə böldülər. Şimali Azərbaycan ikibaşlı qartalın (Rusiyanın) cayağına keçdi və bununla da millətimizin növbəti faciəsi başlandı. Bu gün həmin faciənin Zəngəzur və Göyçə, İrəvan və Qarabağ, Borçalı və Dərbənd kimi yarıları hələ də qalmaqdadır.

Görkəmli və uzaqgörən dövlət xadimi, tədbirli diplomat və igid sərkərdə olan Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarının sabit birliyini yarada bilmədiyə de, onun müdrik və uzaqgörənliyi bu gün müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikası üçün öz bəhrələrini verməkdədir. Bir vaxtlar o, II Yekaterina tərəfindən sıxışdırılan rus qaçqınlarını - köhnə xaçpəstələri ("staroveri") öz himayəsinə aldı. Məhz buna görə də Rusiya Pribatika və Moldovada olduğu kimi, Azer-

təli xanın həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş bir sıra əsərlər - monoqrafiya, kitab, roman, elmi məqalə yazılmış, hətta bədii film çəkilmişdir. Fətəli xan haqqında ilk yazılı məlumat A. Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" kitabında (1841) verilir. Sonra bu mövzuda xüsusi əsər yazan azərbaycanlı herb tarixçisi İsgəndər bəy Hacınski olmuşdur. Onun 1847-ci ildə "Qafqaz" qəzetində çap olunmuş "Qubalı Fətəli xanın həyatı" araşdırması 1959-cu ildə "Qubalı Fətəli xan" adlı kitab halında nəşr olunmuşdur.

1936-cı ildə Bibiheybət məscidi, bu müqəddəs ocaq sovet rejimi tərəfindən məhv edilərkən, Fətəli xan və məscidin ətrafında basdırılmış müqəddəs adamların qəbirləri də dağıdılmışdır. Təsədüfən, o vaxt Şıx kəndinin xeyirxah ağsaqqallarından biri, üstündə Fətəli xan adı yazılmış iki baş daşından birini (ehtimal var ki, ikinci baş daşı Xədicə Bikənin baş daşı olmuşdur) evinə aparıb gizlətməmiş və onu məhv olmaqdan qoruya bilməmişdir. Sonradan tanınmış arxeoloq və etnoqraf İshaq Cəfərzadə baş daşını soraqlayıb tapmış və Azərbaycan tarix muzeyinə vermişdir. Hazırda həmin baş daşı muzeyin qiymətli eksponatlarından, tariximizin səhifələrindən biri kimi qorunub saxlanılır

P.Valuyev "Qubalı Fətəli xan" (1942), Ə.Şükürzadə "Fətəli xan" (1943) kitablarını yazmış, M.Hüseyn və Ə.Məmmədov "Fətəli xan" seriyası əsasında kinofilm çəkmiş, prof. H.Abdullayev "XVIII əsrin 60/80-ci illərində Şimal-Şərqi Azərbaycanın tarixindən" (1958) adlı monoqrafiyasını, Ağa Məsin Şirvan "Şahnamə" əsərini, İ. Qutçaşvili "Fətəli xan" romanı, sonrakı illərdə tarixçi alimlər prof. T.Mustafəzadə "Quba xanlığının tarixi", Ş.F.Fərzəliyev "Quba tarixi" (2001), yene T. Mustafəzadə "Quba xanlığı" (2005) monoqrafiyalarını yazmışlar. Hazırda A. Bakıxanov adına Quba diyarşünaslıq muzeyində "Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti" nə həsr edilmiş xüsusi guşə nümayiş etdirilir və Quba şəhərindəki yarasıq küçələrdən biri onun şərəfinə "Fətəli xan küçəsi" adlandırılmışdır.

Bundan sonra o, Cənubi Azərbaycan xalqını da həmişəlik əsarətdən qurtarıb öz himayəsinə götürmək üçün yollar arayırdı. 30 ildən çox Azərbaycan müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparən Fətəli xan yeganə qüvvə idi ki, hamı onunla hesablaşır və təbə olurdu. Öz siyasi bacarığı və millətsevərliyi ilə o, digər xanlardan fərqlənirdi. Təbii ki, belə bir şəxsiyyətin düşmənləri də çox idi. XVIII əsrin 80-ci illərində axırlarında Fətəli xanın hakimiyyəti o qədər möhkəmlənmişdi ki, gürcü çarı, rus imperatoru və İran şahı onunla hesablaşmağa məcbur idilər

31 il ərzində (1758-89) Quba xanlığının sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, Azərbaycan xanlıqlarının çoxunu öz ətrafında birləşdirərək, güclü Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti yarada bilmişdi. Elə bir dövlət ki, təcridcən rus hökmdarı II Yekaterinaya Yaxın Şərqdə Türkiyədən sonra ikinci bir imperiya təsiri başlıyırdı. Gələcəkdə həmin dövlətin güdən-məsinin qarşısını almaqdan ötrü Peterburqda məxfi planlar hazırlandı. Beləlik-

meydandan getməsinin nəticələri aydın görünürdü:

Rusiya üçün - Azərbaycanın bir-biri ilə düşmənçilik edən xırda xanlıqlara parçalanması, sonralar onun istila edilməsi, İran və Hindistanın sərhədlərinə yol açılması.

Gürcüstana üçün - güclü qoşundan yaxa qurtarmaq, həmçinin meğlub qoşununun hesabına öz ərazilərini genişləndirmək

ətrafında basdırılmış müqəddəs adamların qəbirləri də dağıdılmışdır. Təsədüfən, o vaxt Şıx kəndinin xeyirxah ağsaqqallarından biri, üstündə Fətəli xan adı yazılmış iki baş daşından birini (ehtimal var ki, ikinci baş daşı Xədicə Bikənin baş daşı olmuşdur) evinə aparıb gizlətməmiş və onu məhv olmaqdan qoruya bilməmişdir. Sonradan tanınmış arxeoloq və etnoqraf İshaq Cəfərzadə baş daşını soraqlayıb tapmış və Azərbaycan tarix